

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN VƏ GÖYTÜRK DİLLƏRİNDƏ
LEKSİK PARALELLƏR**

İxtisas: 5710.01- “Türk dilləri”

Elm sahəsi: Filologiya elmləri

İddiaçı: **Arzu Talib qızı Hüseynova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2026

Dissertasiya Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Mübariz İmran oğlu Yusifov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Sevinc Novruz qızı Əliyeva

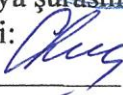
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gülnarə Fəxrəddin qızı Əliyeva-Koşkun

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Lamə Vaqif qızı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Zenfira Musa qızı Əliyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Göytürk dilinin nümunələri indiyə qədərki tədqiqatların bir çoxunda qədim türk yazılı abidələrinin dili adı altında araşdırılmış və təhlil olunmuşdur. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar Göytürk dili anlayışı üzrə ümumiləşdirilmədiyindən təhlil olunan materiallarda bir pərakəndəlik baş vermişdir. Buna görə də abidələrin vahid dil xüsusiyyətlərinin sistemləşdirilməsində müəyyən çətinliklər ortaya çıxmışdır. Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycanda bu sahə üzrə daha geniş, daha yığcam iş görülmüş və qədim türklərin vahid dil ənənələrini özündə cəmləşdirən Göytürk dilinin struktur, semantik və funksional xüsusiyyətləri sistemli şəkildə tədqiq və təhlil edilmişdir. Göytürk dilinin vahid bir kontekstdə öyrənilməsi onun struktur tərkibinə dair paradigmaların müasir dillərlə müqayisəli öyrənilməsinə də ciddi bir stimül yaratmışdır. Təxminən, iki yüz il müddətində böyük bir ərazidə yayılmış türk xalqının vahid dilini səciyyələndirən hər hansı yazılı nümunələr ortada olmasa da, həmin dil haqqında ən etibarlı faktlar daşlar üzərində həkk olunmuş salnamələrdən ibarətdir. Bəzi hallarda epitafi kimi nəzərə alınan bu yazı nümunələri özünün geniş əhatəli təsviri xüsusiyyətlərinə görə epitafi anlayışından uzaq olub, hadisələrin mümkün qədər ətraflı şərhini verən hekayələr silsiləsini xatırladır. Ona görə də həmin yazılarda qəhrəmanların, hökmdarların, sərkərdələrin, dövlət adamlarının işi, əməli, fəaliyyəti, cəmiyyətdəki nüfuzu və mövqeyi barədə mümkün qədər vacib hesab edilən məlumatlar verilir. Eyni zamanda, həmin yazılar dövrün aparıcı, rəsmi hakim dili barədə də canlı təsəvvür yaradır. Dil elə bir fəvqəladə fenomendir ki, onun müasirliyinin üzərindən zamanlar ötüb keçsə də, müəyyən elementlər köhnəlsə də, onlar heç zaman ölmür və öz izlərini bu və ya digər şəkildə saxlayır. Bu mənada Göytürk hakimiyyətinin süqutundan əsrlər keçsə də, Göytürk rəsmi dilinin özü artıq bir informasiya vasitəsi kimi işlənməsə də, onun izləri itməmiş, yox olmamışdır, sonrakı vaxtlarda parçalanıb ayrı-ayrı dillər kimi türk xalqları

arasında özünəməxsus şəkildə işlədilir. Bir dildə ilkin quruluşunu və ya mənasını saxlamayan elementlərin izlərinə başqa bir dildə rast gəlmək olur. Türk dilləri böyük imperiyadan ayrıldıqdan sonra ilkin informasiya elementlərinin hansı dildə daha çox saxlanması məsələsi isə aydınlaşdırılmamış halda qalmaqdadır. Mütəxəssislər üçün daim böyük bir maraq kəsb edən bu məsələ, demək olar ki, araşdırılmamış, həll edilməmiş qalmaqdadır. Bu sahədə aparılan işlər əsas etibarilə hansısa paradigma elementlərinin müqayisəsi təməlinə aparılır və müqayisə elementlərində paralellik xüsusiyyətləri araşdırılır. Əlbəttə ki, hər bir ayrıca paradigmanın təhlili və tədqiqi qarşıya qoyulan məqsədin tam həll olunması demək deyildir. Lakin tədqiqatların şəbəkəsi genişləndikcə paralel elementlərin üzə çıxarılması imkanları da artmaqda davam edir. Burada, əlbəttə ki, nəticə belə bir hökm verilməsinə gətirib çıxarmır ki, Göytürk dilinin təməli türk dillərinin hansı ilə daha çox bağlı olmuşdur və ya Göytürk dilinin özəyi hansı dildə saxlanılır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Göytürk dilində müasir türk dillərinin hamısı üçün müştərək elementlər mövcuddur. Mümkündür ki, bir dildə leksik, qrammatik, digərində isə elementlərin müəyyən üstünlüyü müşahidə edilə bilər. Bu mənada Göytürk və Azərbaycan dilləri arasındakı leksik paralelliyin digər dil nümunələri ilə qarşılıqlı təhlili onda maraq doğurur ki, bu sahədəki müştərəklik daha çox Azərbaycan dilinin payına düşür. Bu da Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasının, tarixi dialektologiyasının, etimologiya məsələlərinin, həmçinin leksik derivasiya və semasiologiya sahəsində qaranlıqda qalan bir çox məsələlərin həlli üçün metodoloji baza yaradır. *Mövzunun aktuallığı* da məhz bu kimi problemlərin həll edilə bilməsinə real imkanların mövcudluğu ilə bağlıdır. Azərbaycan dilçiliyində qeyd olunan məsələlər ətrafında bir çox tədqiqat işləri aparılmışdır. Ancaq demək olmaz ki, onların hamısında Göytürk dilinin leksikologiyasına istinad olunmuşdur. Əlbəttə ki, həmin istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlarda Göytürk elementləri ilə müqayisələr aparılması tədqiqat işlərinin elmi əhəmiyyətini və praktik səmərəliliyini daha da artırma bilər. Beləliklə, bu istiqamətdəki tədqiqatların genişləndirilməsi ilə Göytürk dilinin müasir dillərlə müqayisəli leksikologiyasını,

dialektologiyasını, etimologiyasını, leksik derivasiyasını, semasiologiyasını, hətta frazeologiyasını hazırlamaq sayəsində türkologiya üçün maraqlı görünən bir çox məsələlərin həllinə imkan yaradıla bilər.

Qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi problemləri ilə əlaqədar Göytürk dilinin qrafikası, yazı məsələləri, o cümlədən onun fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşuna dair istər Avropada, Rusiyada, ayrı-ayrı türkdilli ölkələrdə və eləcə də Azərbaycanda çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. 1893-cü ildə Göytürk dilinin Mərkəzi Asiyada tapılmış daş kitabələrdəki yazıları danimarkalı alim Vilhelm Tomsen və 1894-cü ildə Vasili Vasilyeviç Radlov tərəfindən kəşf edildikdən sonra abidələrə maraq artmağa başlamışdır. Rusiyada Platon Muxayloviç Melioranski, Fyodor Yevgenyeviç Kotviç, Aleksandr Samoyloviç, Sergey Yefimoviç Malov, İqor Alekseyeviç Batmanov, Vladimir Mixayloviç Nasilov, Andrey Nikolayeviç Kononov, Aleksandr Mixayloviç Şerbak, İya Vasilyevna Stebleva, İqor Valentinoviç Kormuşin və digər bir çox tədqiqatçılar Orxon-Yenisey hövzəsində aşkar edilmiş Göytürk yazılı abidələrinin dili ilə məşğul olmuşlar. Həmçinin Macar şərqşünası Armini Vamberinin (German Bamberger), Tuva Muxtar Vilayətinin ilk filologiya elmləri doktoru Aleksandr Çaybaroviç Kunaanın, Qubaydulla Aydarovun, Ədhəm Rəhimoviç Tenişevin və başqalarının çoxsaylı tədqiqatları vardır. Azərbaycanda da Göytürk dilinin bir xeyli peşəkar tədqiqatçıları yetişmiş və çox maraqlı elmi işlər aparmışlar. Bu sahədə Abbasqulu Məhərrəmovun, Fərhad Zeynalovun, Əbülfəz Rəcəblinin, Əlisa Şükürlünün, Yunis Məmmədovun, Nizami Xudiyevin, Əbülfəz Quliyevin, Ramiz Əskərin, Yadigar Əliyevin, Elnarə Ələkbərovanın xidmətlərini xüsusi qiymətləndirmək lazımdır. Hətta mübalizəsiz demək olar ki, Azərbaycan dili tədqiqatçılarından Əbülfəz Rəcəblinin Göytürk dilini mərkəzləşmiş bir rəsmi dil kimi təqdim etməsi elm aləmində Vilhelm Tomsenin və Vasili Vasilyeviç Radlovun etdiyi kəşfə bərabər böyük bir əhəmiyyət daşıyır. Əbülfəz Rəcəblinin təqdimatında bütün irili-xırdalı abidələr ümumiləşdirilir, pərakəndəlik aradan qaldırılır və Göytürk dili hətta milli dil səviyyəsində təhlil olunur. Ona görə də bu tədqiqat işləri, artıq

Göytürk dilinə məxsus paradigmlərin müstəqil şəkildə müqayisəli təhlillər aparılmasının özünü də stimullaşdırır. Göytürk dili ilə Azərbaycan dili leksik paralellərinin tədqiqinə həsr olunan bu əsərdə dillərarası genetik vəhdətin təhlili ilə onların yaxınlıq dərəcəsi araşdırılır. Bu dillərin arasında leksik potensialın yaxınlıq əmsalının yüksək olması isə onu göstərir ki, Göytürk dövlətçiliyində Oğuz etnosunun, o cümlədən azərbaycanlıların rolu, iştirakı, təsiri və etnik vəhdəti çox güclü olmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan və Göytürk dillərinə məxsus leksik vahidlərdən ibarətdir. Bununla birlikdə müasir türk dillərində Göytürk leksik ənənələrinin varisliyinin mühafizə olunması səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə həmin dillərin də materialları üzrə müqayisələr aparılır.

Tədqiqatın predmeti Azərbaycan və Göytürk dilləri arasında leksik-semantik və struktur yaxınlıqların, oxşarlıqların, həmçinin fərqlənmələrin müqayisəli şəkildə araşdırılıb müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Müqayisələr göstərir ki, Göytürk dilinin leksik tərkibi ilə Azərbaycan dili leksik tərkibində yaxınlığın mövcudluğu vaxtı ilə Göytürk daxilində Oğuzların böyük nüfuza malik olmasının nəticəsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan və Göytürk dillərində leksik paralellərin tədqiqi işinin əsas məqsədi Göytürk leksik vahidlərinin müasir Azərbaycan dili ilə yaxınlığının müəyyənləşdirilməsindən ibarət olmuşdur. Bu ona görədir ki, Göytürk və Azərbaycan dili leksik paralelliyi barədə aydın və müfəssəl məlumat əldə edilsin. Göytürk dövrünü Müasir Azərbaycan dili mərhələsindən on beş əsrlik bir zaman müddəti ayırmış olsa da, genetik birlik itməmişdir. Sözlərin bir qismi kök tərkibi etibarilə sabit qalmış, semantik dəyişiklik isə baş verməmişdir. Müəyyən leksik vahidlərdə qismən struktur fərqi baş vermiş olsa da, semantik vəhdət pozulmamış, Göytürk dilində işlək olmuş bəzi sözlər isə müasir Azərbaycan dilində arxaıqlaşmışdır. Leksik paralelliyn müəyyənləşdirilməsi işi, əlbəttə ki, tək-cə köktərkibli sözlərin araşdırılması ilə bitmir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi

Göytürk dilində də dövr hadisələrinin informativliyinə uyğun olaraq derivativ tipli leksik vahidlər formalaşmışdır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, Göytürk dilinin söz yaradıcılığı prosesi olduqca zəngin bir məcrada inkişaf etmiş və öz zamanında bir çox yeni sözlərin formalaşmasında mühüm bir mərhələ təşkil etmişdir. Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, Göytürk dövründə dilin daxili informativliyi o qədər güclü olmuşdur ki, başqa dillərdən derivativ tipli söz alınmasına faktiki heç bir ehtiyac olmamışdır. Bu araşdırmaların yekunu belə bir həqiqətin mövcudluğunun təsdiq edilməsinə xidmət edir ki, Azərbaycan dili Göytürk dilinin ayrılmaz genetik varisidir və onun ənənələrini özündə saxlamaqla davam və inkişaf etdirir. Bu, Göytürk və müasir Azərbaycan dillərinin yaxınlığının öyrənilməsi tədqiqat işinin əsas və başlıca məqsədidir. Bu məqsədlə tədqiqatda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Göytürklərin tarixi şəcərəsi, etnik mədəniyyəti və yazılı abidələri haqqında ümumiləşdirilmiş məlumatların toplanması
- Göytürk dilinin genetik mənbəyi və onun hun dili varisliyi məsələsi
- Göytürk və Azərbaycan dili arasında struktur və semantik fərq yaratmayan köktərəkibli elementlərin təhlili
- Azərbaycan və Göytürk dillərində semantik eyniyyəti olan və struktura görə qismən fərqli görünən elementlərin təhlili
- Azərbaycan dilində arxaikləşmiş leksik vahidlərin Göytürk dil elementləri ilə müqayisəli təhlili
- Göytürk dilindəki derivativ tipli leksik vahidlərin Azərbaycan dilindəki müvafiq adekvatlarla müqayisəli təhlili
- Göytürk dilinin özünəməxsus olan sözyaradıcı elementlər əsasında formalaşmış leksik vahidlərin Azərbaycan dili qarşılıqları ilə müqayisəli təhlili
- Göytürk və Azərbaycan dilləri üçün müştərək olan sözyaradıcı vasitələr əsasında formalaşmış leksik vahidlərin müqayisəli təhlili

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində müqayisəli tarixi və müqayisəli tipoloji təhlil üsullarından istifadə edilir. Sözlərin

etimoloji rekonstruksiyası ilə əlaqədar struktur təhlil metoduna da müraciət olunur.

Müqayisəli-tarixi metoddan Göytürk və Azərbaycan dili nümunələrinin təhlili ilə əlaqədar istifadə olunur. Müqayisəli-tipoloji üsuldən isə digər türk dillərinə aid olan nümunələrin təhlilində istifadə edilir. Müasir türk dillərinin nümunələri ona görə tədqiqata cəlb edilir ki, birincisi, Azərbaycan dili ilə müqayisədə həmin dillərin leksik tərkibində Göytürk dili ilə fərqlənmələrin səviyyəsi müəyyən edilsin, ikincisi isə bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan dilində genetik ümumtürk elementlərinin qorunması probleminə aydınlıq gətirilə bilsin. Struktur təhlil metodu isə daha çox Göytürk və Azərbaycan dillərinə məxsus derivativ leksik potensial üzrə aşkar edilən fərqləri, mühafizə elementlərini və qrammatik inkişafın əsas istiqamətləri sistemləşdirilsin.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

– Göytürklərin tarixi şəcərəsi hun etnik tərkibinin ayrılmaz bir hissəsidir, onun davamı və varisliyidir.

– Göytürk dilinin özü də hun dilinin varisi olmaqla imperiyanın vahid, sabit, sərbəst informasiya vasitəsindən ibarət olmuşdur.

– Göytürk xalqı zəngin mədəni ənənələrə malik olmuş və həmin mədəni ənənələr tanrıçılıq inamı bünövrəsində formalaşaraq inkişaf etmiş, yayılmış və aparıcı ideologiyaya çevrilmişdir.

– Göytürk inancının və mədəni-məişət ənənələrinin bir çoxu müasir türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan mühitində öz izlərini saxlayır.

– Göytürk və Azərbaycan dillərində köktərkipli genetik leksik potensial öz ilkin ənənələrini saxlayır.

– Göytürk və Azərbaycan dillərində genetik köktərkipli elementlər struktur və semantik paralelliyini ilkin variantı uyğun şəkildə saxlayır.

– İlkin genetik elementlərin fərq yaratmadan saxlanması sənətinin səbəbi onların informasiya intensivliyinin daha güclü olması ilə müəyyən edilir.

– Azərbaycan və Göytürk dillərindəki leksik potensialın bir qisminə müəyyən struktur fərqləri aşkar edilir ki, onlar da dilin sonrakı mərhələlərdə inkişaf perspektivləri ilə bağlıdır.

– Göytürk və Azərbaycan dillərindəki derivativ leksik potensialın formalaşmasında iştirak edən sözyaratma elementlərinin bir qismi funksional aktivliyə görə dəyişməz şəkildə qalmaqdadır.

Göytürk dilində dövrün informativliyi üzrə düzələn xüsusi mənalı derivativ vasitələrin formalaşma mexanizmi Azərbaycan dilinin aqlütinativ sözyaratma qaydaları ilə müştərək xüsusiyyətlərə malikdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi Göytürk dilinin mərkəzləşmiş bir informasiya vasitəsi kimi Göytürk dövlətinin struktur və semantik cəhətdən inkişaf etmiş rəsmi bir səviyyəsində qəbul olunması üzərində müəyyən edilir. Əks halda, yəni Göytürk dilinin daşlar üzərindəki pərakəndə nümunələr kimi epitafi səviyyəsində qəbul olunduğu təqdirdə bu dilə məxsus paradigmaların müqayisəli təhlilini aparmaq nəticəsiz görünə bilərdi. Göytürk dili nümunələrinin leksik paradigma səviyyəsində Müasir Azərbaycan dili qarşılıqları ilə müqayisəsi onu göstərir ki, müəyyən qrup sözlərin arxaikləşməsinin nəzərə alınmaması ilə bu iki dil elementləri arasında bir çox məqamlar üst-üstə düşür. Buradan isə belə bir nəticə hasil olunur ki, birincisi, Göytürk dilinin vaxtilə müstəqil, sərbəst, rəsmi dövlət dili kimi işlədilməsi ideyasına tam haqq qazandırmaq mümkündür; ikincisi Göytürk dilinin sərbəst, müstəqil bir informasiya vasitəsi işlənməsi təsadüfi olmayıb, onun hun dili ənənələri üzərində inkişaf etməsi fikrinin təqdirəlayiq hesab olunması etirazla qarşılanmamalıdır, üçüncüsü, Göytürk və Azərbaycan dillərinin leksik elementləri arasında müşahidə edilən paralelliyin səviyyəsi Azərbaycan dili ilə Göytürk dilinin tarixi vəhdətinin təcəssümü kimi təəssürat yaradır. Bunun üçündür ki, Azərbaycan dilinin leksik potensialı ilə Göytürk dilinin leksik potensialı arasında kəskin diferensiallaşma müşahidə edilmir, əksinə, hətta Azərbaycan dilindəki bir çox arxaik elementlər bilavasitə Göytürk elementlərinin müqayisəsi əsasında rekonstruksiya oluna bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti bu sahədəki araşdırmaların şəbəkəsinin genişləndirilməsinə stimül yaradılmasından ibarətdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Göytürk abidələri epitafi kimi pərakəndə tədqiq olunduğu mərhələdə həmin nümunələr üzrə dil paradigmlərini sistemləşdirmək problem olduğu üçün müqayisəli tədqiqatlar aparılması da praktik çətinliklərlə üzləşmişdir. Lakin Göytürk dilinin müstəqil bir informasiya vasitəsi kimi kompleks araşdırılması öz həllini tapdığı indiki mərhələdə müqayisəli tədqiqatlar aparılmasına real imkanlar yaranmışdır. Göytürk dilinin fonetik, morfoloji, sintaktik, habelə semantik, derivativ və frazeoloji paradigmlər üzrə müqayisəli tədqiqi və təhlili hələ bu sahədə bir çox gizlinlərin açılmasına və elm aləminə yeniliklər gətirilməsinə şərait yaradacaq qədər xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti çoxcəhətlidir. Onun nəticələrindən etimoloji rekonstruksiya problemlərinin həllində, Göytürk və Azərbaycan dillərinin müqayisəli lüğətinin yaradılmasında, eləcə də ayrı-ayrı türk dillərinin leksik materialları ilə Göytürk dilinin müqayisəli etimoloji lüğətinin yaradılması işində istifadə etmək mümkündür. Eyni zamanda, bu işin ümumi nəticələrindən dil tarixinin, tarixi dialektologiyanın və türk dilləri leksikasının tədrisi prosesində istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları onun yerinə yetirildiyi kafedra tərəfindən təşkil olunan seminarlarda müzakirə edilmişdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə uyğun dissertasiyanın ümumi məzmunu əsasında həm yerli, həm də xarici elmi nəşrlərdə məqalələr dərc olunmuş, respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda tezis və materiallar çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Tədqiqat işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya Giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə

olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 8 səhifə, I fəsil-43 səhifə, II fəsil- 46 səhifə, III fəsil- 28 səhifə, nəticə - 6 səhifə. Dissertasiya işi ümumilikdə 150 səhifə, – 253 882 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri əhəmiyyəti, obyektı və predmeti, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın mənbələri, praktik əhəmiyyəti və aprobeasiyası barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “Göytürk dövləti və Göytürklərin etnokulturoloji həyatı” adlanır. Bu fəslə aid müddəalar aşağıdakı paraqraflarda şərh olunur:

1.1. Göytürklərin tarixi şəcərəsi.

Bu yarımfəsildə göstərilir ki, Göytürklərin tarixi şəcərəsi Göytürk hakimiyyətinin yarandığı dövrlə məhdudlaşmır. Məsələ burasındadır ki, Göytürk dövlətçiliyini, onun ənənələrini özündən əvvəl mövcud olmuş Böyük Hun dövlətçiliyinin ənənələrindən təcrid olunmuş şəkildə təsəvvür etmək mümkün deyildir. Eradan əvvəl 209-cu ildə qurulmuş Böyük Hun İmperiyası eranın 470-ci ilinə qədər öz mövcudluğunu saxlaya bildi. Hun İmperiyasının süqutundan sonra onun yerində Bulqar, Suvar, Avar və Xəzər kimi yeni dövlət qurumları yarandı. 522-ci ildə yaranan Göytürk dövləti pərakəndə dövlətçilik qurumlarını özündə birləşdirərək tarixdə yeni bir səhifənin açılmasına nail oldu. Tarixşünaslıqda hunların etnik mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Eyni zamanda, hunlar qeyri-türk tədqiqatçılar tərəfindən bəşər cəmiyyətinə köçəri, barbar, qaniçən, vəhşi tayfa təmsalında təqdim edilmişdir. Hunların mənşəyi ilə əlaqədar irəli sürülən versiyalardan biri monqol fərziyyəsidir. Hun İmperiyası tərkibinə müxtəlif etnik təbəqələrin daxil olması mütəxəssislərdə hunların etnik mənşəyi barədə çox asanlıqla çaşıdırıcı məlumat yaymağa sövq etmişdir. Monqol versiyasının aparıcı nümayəndəsi XVIII əsrdə P.S.Pallas olmuşdur. XIX əsrdə bu versiya V.Berqman, İ.Şmidt, Q.N.Potanin,

K.F.Neyman, X.Xouros, A.Terri, N.Y.Bıçurin tərəfindən də təqdir edilmişdir. Hunların barəsindəki monqol versiyası hətta tanınmış rus tarixçilərindən A.P.Okladnikov, N.N.Dikov, Q.N.Rumyantsev, M.V.Vorobyov, B.B.Dominbalov tərəfindən də qəbul edilmişdir¹. Hətta 2011-ci ildə Monqolustanın 2220 illik dövlətçilik bayramı qeyd edilərkən də hunlara aid olan mədəniyyət abidələri monqollara məxsus nümunələr adlandırılmışdır². Hunlara aid daha populyar fikir və mülahizələr türk versiyasından ibarətdir. Bu versiyanın tərəfdarları E.Parker, Jan-Pyer Abel-Remüze, Y.Klaport, Q.İ.Ramstedt, Annemari fon Qabek, O.Pritsak və başqaları olmuşdur. Burada, əlbəttə ki, Göytürklərin hunlarla bağlılığının siyasi varisliyi yox, etnik mənsubiyyəti məsələsi aparıcı yer tutur. Hun dövlətinin banisi Mete ilə Oğuz xan arasındakı paralellik barədə irəli sürülən fikirlərin özündə də hun-türk birliyinin təcəssümü maraq doğurur³. Hunların və Göytürklərin eyni etnik mənşəyə malik olması barədə hər hansı versiyadan uzaq olan daha konkret bir mənbə Tələt Təkinin *“Hunların dili”* adlı əsəridir⁴.

1.2. Göytürklərin tarixi xülasəsi. Göytürk dövlətçiliyi tarixi baxımdan Hun dövlətçiliyinin təməlində formalaşmamış olsa da, Hun İmperiyasının süqutundan sonra yaranmış və bir çox hallarda Çinin asılılığından çıxıb bilməmiş pərakəndə dövlətçilik qruplarını öz

¹ ru.wikipedia.org/wiki/Хунну.

² ru.wikipedia.org/wiki/Хунну.

³ Радлов, В.В. К вопросу об уйгурах. Приложение к LXXII тому Записок Импер. Академии наук №2 / В.В.Радлов. – Санкт-Петербург: – 1893. – с. 21-39; Рашид-ад-дин, Ф. Сборник летописей: [в 3 томах] / Перевод А.К.Арендса. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, – т. 3. – 1946. – с. 295-296; Таскин, В.С. Скотоводство у сюнну по китайским источникам // Вопросы истории и историографии Китая, – Москва: Наука, – 1968. – с. 21-45; Толстов, С.П. Древний Хорезм / С.П.Толстов. – Москва: Изд. МГУ, – 1948. – с. 295-296; Ельницкий, Л.А. Скифия евразийских степей / Л.А.Ельницкий. – Новосибирск: Наука, – 1977. – с. 238; Sümər, F. Oğuzlar / F.Sümər. – Bakı: Yazıcı, – 1992. – s. 26-28

⁴ Tekin, T. Hunların dili / T.Tekin. – Ankara: Doruk Yayınları, – 1993. – s. 9-10, 12-13.

ətrafında birləşdirmişdir. 522-744-cü illər arasında mövcud olmuş Göytürk imperatorluğu vahid mərkəzdən idarə olunduğu dövrlərdə güclü və əzəmətli quruma çevrilmişdir, daxili çəkişmələr və kənar müdaxilələrin artdığı mərhələlərdə isə parçalanmaya və zəifləməyə məruz qalmışdır. Göytürk xaqanlığının yaranması Bumın və İstəmi qardaşlarının adı ilə bağlıdır. Göytürk xaqanlığının yaranması dövründə Mərkəzi Asiyada, Çin və Monqolustan ətraflarında ayrı-ayrı yarım dövlətlər mövcud idi. Onların bütövləşməsi və yarımasilikdən qurtarması üçün tarixi şərait yetişmişdi. 552-ci ildə Bumın Xaqan ölür və onun yerinə zəhmli, qüdrətli, coşqun, döyüşkən Qara Issıq Xaqan keçir. Onun dövründə dövlətin sərhədləri xeyli genişləndirildi. Qara Issıq Xaqan 553-cü ildə öldü və onun yerinə Muğan xan (553-572) keçdi. Bu mərhələ Göytürk dövlətinin yüksəliş dövrü olmuşdur. 572-ci ildə Muğan xan öldü, onun yerinə qardaşı Taspar keçdi. Taspar Xaqanın dövründə Çinin bir çox əraziləri Göytürklər tərəfindən zəbt olunmuşdu. Taspar Göytürk dövlətinin Şərq qolunu, İstəmi isə Qərb qolunu idarə edirdi. 576-cı ildə İstəmi öldü və onun yerinə oğlu Tardu keçdi. Taspar Xaqan Çinlə yaxşı münasibət qura bilmədiyindən Şərqi Göytürk dövləti iki qola ayrıldı. 581-ci ildə Taspar öldü və bundan sonra hakimiyyətdə münaqişə baş verdi. Nəticədə ölkə Çinin vassallığı altına keçdi. Beləliklə, Şərqi Göytürk xaqanlığı zəiflədikdən sonra Qərbi Göytürk dövləti də öz müstəqilliyini saxlaya bilmədi. 587-589-cu illərdə Bağa Xaqan, 589-600-cü illərdə Tulan Xaqan mövcud problemləri həll edə bilmədilər. Bundan sonrakı vaxtlarda da hakimiyyət rəhbərlərinin çinli qadınlarla evlənməsi dövlətçiliyin müstəqilliyinə böyük zərbə vurdu. Ta 680-619-cu illərdən İltəris Xaqanın hakimiyyəti dövrünə kimi dövlətçiliyin zəifləməsi davam etdi. Bu dövrdə İkinci Göytürk dövləti yarandı. Bundan sonra Qapağan xanın (691-716) və Bilgə Xaqanın (716-734) Göytürk hakimiyyəti öz nüfuzunu saxlaya bilmişdi. Bilgə Xaqanın ölümündən sonra daxili çəkişmələr artdı və 744-cü ildə ikinci Göytürk Xaqanlığı süquta uğradı, onun yerində Uyğur Xaqanlığı yarandı. Göytürklərdən sonrakı dövrə qalan yadigarlar isə daşlar üzərindəki salnamələr oldu.

1.3. Göytürk anlayışı və Göytürklərin mədəniyyəti.

Göytürklər barədəki tarixi məqamların bir çoxu qərəzli olduğundan onların mədəniyyəti barədə də qeyri-dəqiq məlumatlara rast gəlmək olur. Göytürklər mənbələrdə köçəri adlandırılır və onların mədəniyyəti də köçəri mədəniyyəti kimi qələmə verilir. İki yüz ilə yaxın bir müddətdə hakimiyyəti olan bir dövlətçilik mərhələsində onun mədəniyyətinin çölçü, köçəri, maldar mədəniyyəti kimi təqdim olunması ictimai ədalətsizlikdir. Göytürklərin inancı Tanrıçılıq olmuşdur. Tanrı Göytürklərdə Göy (Səma) mənası bildirmişdir. Onlar Göyü yaradıcı qüvvə kimi qəbul etmiş və Göyün altındakı yerləri özlərinin Tanrıdan bəxş olunmuş məkanı, səltənəti hesab etmişlər. Təsadüfi deyildir ki, hətta rus dili mənbələrində də *Göytürklər ya Kokturk və ya Nebesnie turki (Səma türkləri)* adlandırılır⁵. Göytürklər dövrü ilə bağlı bir çox ədəbi nümunələr də indiyə qədər saxlanmışdır. Bunlardan daha mükəmməl saxlanılanlar “*Yaradılış*”, “*Alp Ər Tonqa*”, “*Oğuz Kağan*”, “*Göy Türk*”, “*Ərgənəkon*”, “*Şu*”, “*Köç*” dastanlarıdır. Eyni zamanda, “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarında və Əbülqazi Xan Xivəlinin (1643-1665) yazdığı “*Şəcəreyi tərakimə*” (“*Türklərin şəcərası*”) əsərində qədim türklərin həyatı, məişəti və dünyagörüşü məsələləri öz əksini tapır⁶.

1.4. Göytürklərin yazılı abidələri. Göytürklərin yazılı abidələri əsas etibarilə bizə daş salnamələr şəklində gəlib çıxan Orxon-Yenisey hövzəsində tapılmış nümunələrdən ibarətdir. Oudur ki, Göytürk abidələri elmi ictimaiyyətə də Orxon-Yenisey abidələri kimi təqdim edilmişdir. Abidələr barədə ən ilkin məlumat XII əsr tarixçisi Alaəddin Ata Məlikin “Cüveyni-tarixi-cavanguşa” adlı əsərində verilmişdir. Avropada isə abidələr barədəki məlumatın verilməsi XVII əsrdə Niderlandın paytaxtı Amsterdam şəhərinin Burqomistri

⁵ VLe. Com /topic-60510001 35551261; Zen Yandex. Ru /media/gklimov/kektiurk-nebesnye-tiurki-5 aa 658 c 825 b d 5 c 80 b2 ae 303c, gklimov. live journal.com/415162.html; filarmonia.online/ispolniteli/nebesnye-tjurki-html.

⁶ www.elibrary.az /does/ jurnal/jm 2015 413 pdf.

Nikolay Vidqenə məxsusdur⁷. Abidələr haqqında sonrakı məlumat I Pyotr-un göstərişi ilə tədqiqat aparan Semyon Remezova (1642-1721) məxsusdur. Abidələrlə bağlı daha geniş təfəsilatı İsveç zabiti kapitan Filipp İohann Tabbert Fon Stralenberq (1676-1747) vermişdir. Abidələr haqqında, həmçinin Qriqori İvanoviç Spasski (1783-1864), Jan Pyer Abel Remuza (1788-1832), Xristofer Filippoviç Rammel (1781-1859), Yulius Klaprot (1783-1835), Anton Antonoviç Şefner (1817-1879), Nil Aleksandroviç Popov (1833-1892), İohan Reynqald Askelman (1842-1915) kimi mütəxəssislər məlumat vermişlər. Bu sahədə Nikolay Muxayloviç Yadrintsevin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Abidələrlə bağlı ən böyük kəşf isə 1893-cü ildə danimarkalı alim Vilhelm Lüdviq Peter Tomsen (1842-1927) və 1894-cü ildə rus şərqşünası, alman mənşəli pedaqoq Vasili Vasilyeviç Radlova (Fridrix Vilhelm Radlov) (1837-1918) məxsusdur. Bu iki böyük alimə abidələrin dilinin açılışı müəssər olmuşdur. Bundan sonrakı mərhələdə isə abidələrin dili ilə daha geniş və əhatəli tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlarda sözlərin düzgün oxunuşu, dəqiqləşdirilməsi və tərcüməsi məsələləri diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə Platon Mixayloviç Melioranskinin (1868-1906), Fyodor Yevgenyeviç Korşun, Armini Vamberinin (German Bamberger) (1832-1913), Sergey Yefimoviç Malovun (1880-1957), Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviçin (1880-1938) və digərlərinin çox böyük fəaliyyəti olmuşdur⁸. Azərbaycanda da bu

⁷ Rəcəbli, Ə. Orxon-Yenisey abidələri / Ə.Rəcəbli, Y.Məmmədov. — Bakı: Yazıçı, — 1993. — s. 5.

⁸ Мелиоранский, П.М. Об Орхонских и Енисейских надгробных памятниках с надписями // ЖМНП, — 1898. № 6, — с. 263-292; Мелиоранский, П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина / П.М.Мелиоранский. — Санкт-Петербург: типография Императорской Академии наук, — 1899. — с. 1-144; Libking. ru /boks/ sci-/sci-history/ 543802 vasily-bartold-tyurki-dvenadtsat-lektsiypotyurskih-parodnov-sredney-azii-html; Корш, Ф.Е. Древнейший народный стих тюркских племен / Записки Восточного отделения Российского Археологического общества, — Санкт-Петербург, — 1909. том 19, Вып. 3, — с.152-162; Вамбери, А. (Герман Бамбергер). Путешествие по Средней Азии /

sahədə Abbasqulu Məhərrəmov, Fərhad Zeynalov, Əbülfəz Rəcəbli, Əlisa Şükürlü, Yunis Məmmədov, Nizami Xudiyev, Əbülfəz Quliyev, Ramiz Əskər, Yadigar Əliyev, Elnarə Ələkbərova və başqaları geniş tədqiqat işləri aparmışlar.

Göytürk abidələrinin həkk olunduğu yazı sistemi də daim mütəxəssislərin diqqətində olmuşdur. Yazılarla əlaqədar söylənilən fikirlərdə türklərə qarşı baş qaldıran həsəd onların başqa xalqlara aidiyyəti olduğunu sübuta yetirməyə vadar edirdi. Yazının adı da buna görə uzun müddət Göytürk yazısı yox, runik yazı adlandırılmış və onun daha çox etrusklara, macarlara, isveçlərə, norveçlərə, finlərə və almanlara aid olması fikirlərinin irəli sürülməsinə yol açmışdır. Doğru olaraq müasir tədqiqat əsərlərində də həmin yazılar Göytürk əlifbası kimi təqdim olunur⁹. Göytürk abidələrinin yazıldığı əlifba sistemi o qədər mükəmməldir ki, əlifbadakı işarələr həmin dilin fonetik tərkibini tamamilə ifadə edə bilər.

Dissertasiyanın ikinci fəslə “Azərbaycan və Göytürk dillərində köktərəkibli leksik paralellər” adlanır. Bu fəslə aid müddəalar aşağıdakı paraqraflarda ümumiləşdirilir:

2.1. Struktur və semantik cəhətdən uyğun olan paralellər. Göytürk dilinə məxsus elementlərin təhlili təcrübəsi onu göstərir ki, bu dilə məxsus köktərəkibli vahidlərin genetik izləri müasir türk dillərinin hər birində bu və ya digər dərəcədə saxlanılır. Göytürk dilinə məxsus köktərəkibli elementlərin digər müasir türk dilləri ilə müqayisəsindən görünür ki, həmin elementlərin mühüm bir qismi

А.Вамбери. – 2-е изд. – Москва: ГИПБ, – 1874. – с.11; Самойлович, А.Н. Вильгельм Томсен как тюрколог / А.Н.Самойлович. - Труды Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела Императорского Русского географического общества, – Санкт-Петербург: Сенатская типография, – 1912. Т.15, вып. 1, – с. 16-22; Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии / С.Е.Малов. – Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, – 1959. – 112 с.; Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования / С.Е.Малов. – Москва – Ленинград: Изд. АН СССР, – 1951. – 412 с.

⁹ Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili: [4 hissəli] / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – h. 1. – 2006. – s. 166; https://tr.wikipedia.org/wiki/Runik_yazı.

Azərbaycan dili ilə struktur və semantik cəhətdən tam uyğun gəlir. Göytürk abidələrinin leksik potensialının təhlili ilə onlarda dörd-altı min sözün olduğu göstərilir¹⁰. Göytürk dili abidələri ilə Azərbaycan dili arasındakı struktur-semantik uyğunluğu olan sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *ağız-ağız* (giriş - qapının ağzı - dərənin ağzı (IB 10; TL, VI, 3); *yer-yer* (e 5, IB, 72); *ağrı-ağrı* (BXc, 9); *adaş-adaş* (Yn XXVI, 10); *az-az* (KTc, 10; KTş, 16); *Ay-Ay* (BXc, 10, Mç, 9, 15); *ana-ana* (Yn, XLı, 6), *an-an* (anlamaq) (T, 34, Yn, XI, 1); *art-artmaq* (Yn, XVIII, 2), *aç-açmaq* (T, 28), *aş-aş* (yemək) (Yn, XXXII, 2, Kt, 26) və s.

2.2. Azərbaycan və Göytürk dillərində strukturca qismən fərqli, semantik cəhətdən uyğun olan paralellər. Azərbaycan və Göytürk dillərinin leksik potensialının müqayisəsi həm də onu göstərir ki, bu dillər arasında struktur-semantik cəhətdən tam paralellər olduğu kimi, struktura görə qismən fərqli paralellər də mövcuddur. Bu ondan irəli gəlir ki, Göytürk və müasir Azərbaycan dilini bir-birindən ayıran zaman fasiləsiz nitq prosesində asanlaşma meylinin təsiri ilə köktərkibli sözlərin müəyyən bir qismində tələffüz aktına uyğun olaraq fərqlənmə yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *ov-ab* (Kr, 9); *ayaq-adak* (KTşm, 7); *ayğır-adğır* (KTş, 35, 36); *ayı-adığ* (IB, 10); *ayrılmaq - adrılmak* (Yn XXXII, 16); *arı-arığ* (təmiz, T, 37); *arxa-arka* (T, 5); *aşmaq-asmak* (T, 26); *ad-at* (KTç, 2); *var-bar* (KTş, 10); *böyük - bedük* (Oö, 6; *beş-bes* (Kç, 17) və s.

2.3. Göytürk dilində işlək, müasir Azərbaycan dilində arxaik olan leksik paralellər. Göytürk dilində işlək olan sözlərin bir qisminin müasir Azərbaycan dilində arxaikləşməsini iki səbəbdən izah etmək olar. Birincisi daxili səbəbdir ki, sözlər informativlik baxımından öz intensivliyini getdikcə zəiflədir. İkincisi isə xarici səbəbdir ki, başqa dillərin hər hansı uyğun mənalı sözü dilə keçir və

¹⁰ Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili: [4 hissəli] / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – h. 1. – 2006. – s. 166; 201; Xudiyev, N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / N.Xudiyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – s. 448-580.

intensivləşir. Ə.Dəmirçizadə arxaikləşmənin üç əsas səbəbini göstərir ki, bunlar sözün əşya və hadisə təməlinin aradan çıxması (xış, yasovul, dəbilqə, çuxa, vəsmə, bac, yaşmaq), yeni sinonimlərin, hətta əcnəbi söz olsa belə, meydana çıxması *soba* (peç), *miz* (stol), *tamu* (cəhənnəm), *uçmaq* (cənnət) və omonimləşmənin təsiri kimi (*var-mövcudluq*, *var-getmək*; *yazı-yazmaq*-, *yazı-çöl*; *dava-döyüş*, *dava-dərman* və s.) kimi nəzərdə tutulur¹¹. Arxaikləşmə barədəki digər fikir və mülahizələrdə də Ə.Dəmirçizadənin mülahizələri bu və ya digər şəkildə təkrar olunur¹².

Göytürk və Azərbaycan dili materaillərinin müqayisəsi əsasında arxaikləşmiş sözləri əsas etibarilə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: *sü* (qoşun, ordu) (KTş, 5), *taşıkmaq* (səfərbər olmaq, axınla getmək) (BXş, 32), *uruş* (vuruş, döyüş) (Os, 10), *tuğ* (döyüş bayrağı) (Mç, ş, 8) və s.

Üçüncü fəsil “Azərbaycan və Göytürk dillərində derivativ tipli leksik paralellər” adlanır. Bu fəslə aid müddəalar aşağıdakı paraqraflarda ümumiləşdirilir:

3.1. Göytürk dilinə məxsus derivativ vasitələrlə formalaşmış leksik vahidlərdə paralellər. *-Lıq*, *-lik*. Bu şəkilçilər Azərbaycan dilindəki *-lı* (-li, -lu, -lü) şəkilçisi ilə paralellik təşkil edir: *yaraqlıq* - (yaraqlı, silahlı) (Tş, 54); *-sık* şəkilçisi Azərbaycan dilindəki *-lıq* (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi ilə paralellik yaradır: *açsık* (acliq) *toksık* (toxluq) (KTc, 8); *-ça* (-çə) şəkilçisi Azərbaycan dilindəki *-can* (-cən) və ya kimi, qədər elementlərinin funksiyasına uyğun gəlir: *əlikçə* (əlliyəcən, əlliyə kimi, əlliyə qədər (Tq, 42, 43); *-çi* şəkilçisi Azərbaycan dilindəki *-ası* və ya *-malı* şəkilçilərinə uyğun gəlir: *kortəçisən*, *baltaçısan* (görəsisən, görməlisən; alasisan, almalısan) (BXş, 14). Göytürk dili abidələrinin derivativ problemlərinin

¹¹ Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962. – s. 101-102.

¹² Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika / S.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.67; Həsənov, H.Ə. Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – s.259; Həsənov, İ. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / İ.Həsənov. – Gəncə: Gəncə Poliqrafiya ASC, – 2006. – s. 53.

araşdırılması göstərir ki, Ə.Rəcəblinin yazdığı kimi, “*Bu şəkilçilərin bəziləri o qədər zəngin mənalar yaradır ki, sadəcə olaraq heyratə gəlırsən*”¹³.

-ır (-ir, -ur, -ür) şəkilçisi

Bu şəkilçi özünün struktur və derivativ xarakterinə görə müasir Azərbaycan dilindəki təsirsiz feildən təsirli feil yaradan *-dır* (-dir, -dur, -dür) adekvatını xatırladır. Doğrudur, dilçilik ədəbiyyatında bu şəkilçi həm təsirsiz feillərdən təsirli feil yaradan, həm də təsirli feildən icbar növ yaradan qrammatik forma kimi təqdim olunur və çox vaxt həmin şəkilçinin derivativ xassəyə malik olduğu barədə qəti fikir deyilmir. Bu barədə hər hansı təqdidredici fikrin deyilib-deyilməməsindən asılı olmayaraq *-dır* şəkilçisinin derivativlik funksiyasını inkar edən elə bir ciddi mülahizə də irəli sürülmür. Səlim Cəfərov bu şəkilçilərin derivativ xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq yazır ki, *-dır* (-dir, -dür, -dur) şəkilçisi “*Təsirsiz feillərə artırıldıqda hərəkəti subyekt bağlayan təsirli feillər düzəldir: güldürmək, təəsdirmək, yubandırmaq, gecikdirmək, süründürmək; təsirli feillərə artırıldıqda hərəkətin vasitə ilə icrasını bildirən yenə də təsirli feillər əmələ gətirir: yazdırmaq, kəsdirmək, qurdurmaq, süzdürmək*”¹⁴.

3.2. Göytürk dilində müvafiq derivativ vasitələrlə formalaşmış xüsusi mənalı sözlərdə paralellik. Göytürk dili heç bir kənar müdaxilənin təsiri olmadan daxili mənbələrin hesabına inkişaf etdiyi üçün sözlərin mənalarında da çoxşaxəlilik müşahidə edilir. Bu da ona səbəb olur ki, belə sözlərə müvafiq şəkilçilər qoşulduqda daha yeni, daha uyğun və münasib anlayışlar baş verə bilsin. Göytürk dilinin derivativ proseslərini araşdırdırca bu dilin necə bir heyratəmiz və ecazkar sözyaratma potensialına malik olduğu açıq və aydın şəkildə müşahidə edilir. Göytürk dilində müasir Azərbaycan

¹³ Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili: [4 hissəli] / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – h. 1. – 2006. – s. 311-312.

¹⁴ Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili / S.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.157.

dilindəki ilə müqayisədə birləşmək mənasındakı *yağıl* (Tq, 5), *toplaşmaq*, *cəmləşmək* mənasında *tirilmək* (BXş, 39), *məğrur*, *təkəbbürlü* mənasında *başlıq* (BXş, 9-10), *güclü*, *yenilməz* mənasında *tizlik* (BXş, 9-10), *bütünlüklə*, *hamılıqla* mənasında *kalıksız* (Tş, 30), *seyrəkləşmək*, *zəifləmək* mənasında *arılmaq* (KTc, 9) sözləri işlənir. Göytürk dilindəki *yağıl* (toplaşmaq, birləşmək) sözünün izi Azərbaycan dilində *yığılmaq*, *tirilmək* (toplaşmaq) sözünün izi *dərmək* (toplamaq), *başlıq* (məğrur, təkəbbürlü) sözünün izi *dikbaş*, *tizlik* (yenilməz, güclü) sözünün izi *dizibərk*, *kalıksız* (hamılıqla, bütünlüklə) sözünün izi (qalmamaq), *arılmaq* (azalmaq) sözünün izi *arıq* kimi variantlarda saxlanılır.

3.3. Müasirliklə səsləşən şəkilçilər vasitəsilə formalaşmış sözlərdə paralellik. Göytürk dilində işlədilən sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi müasir Azərbaycan dilindəkindən, demək olar ki, fərqlənmir və onların derivativ funksiyası da tamamilə bir-birinin üzərinə düşür. Bu da qədim sözyaratma ənənəsinin müasir dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində davam etməsinin əyani təzahürüdür. Şəkilçilərin sözyaratmadakı funksional xarakteri barədə irəli sürülən müddəaları nəzərə aldıqda da aydın olur ki, müasir dildəki derivativ tələblər Göytürk dilindəkindən heç də fərqlənmir. Göytürk dilinin peşəkar tədqiqatçısı Əbülfəz Rəcəblinin apardığı araşdırmalarda bəzi şəkilçilərin funksional xarakterinin, hətta müasir Azərbaycan dilindəkindən bir qədər geniş olduğu da göstərilir¹⁵. Göytürk dilində derivativ vasitə kimi işlənmiş həmin şəkilçilərə dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

-Sız (-siz, -suz, -süz) şəkilçisi

Göytürk dilində bu şəkilçinin də derivatoloji funksiyası genişdir. Bu şəkilçi həm müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, isimlərə qoşularaq onlardan əks mənəli sözlər əmələ gəlməsində iştirak edir, həm də əvvəldə deyildi ki, sifətlərə qoşulub yenidən sifətdaxili sifət yaradılmasında (*Tüz*: tüzsüz-doğru-düzgün olmayan)

¹⁵ Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazısı abidələri: [4 hissəli] / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – h. 1. – 2006. – s. 312-313.

iştirak edir. Səlim Cəfərov həmin şəkilçinin vasitəsilə əşyanın mövcud olmadığını bildirən sifətlərin, bəzən də atributiv isimlərin əmələ gətirilməsini göstərir: *evsiz, dilsiz, adamsız, yağsız, ağılsız, susuz*¹⁶. Muxtar Hüseynzadə *-süz* (-siz, -suz, -süz) şəkilçisinin əks mənalı sözlər düzəldilməsindəki funksionallığı ilə əlaqədar göstərir ki, *bu şəkilçi pozitiv mənalı sözdən neqativ, neqativ mənalı sözdən pozitiv mənalı sözlər əmələ gətirir: dad-dadsız; su-susuz; günah-günahsız, qüsur-qüsuruz*¹⁷.

- *Çı* (-çi, -çu, -çü): *bədzçi* (bəzəkçi) (KTc, 11); *yerçi* (bələdçi) (Tş, 26); *-lıq* (-lik, luq, -lük); *yaraklığ* (yaraqlı) (KTş, 23); *atlığ* (atlı) (T, 4); *illik* (elli) (KTş, 8-9); *-kı* (-ki, -ku, -kü): *yırayakı* (şimaldakı) (T, 17); *aşnukı* (əvvəlki) (Mç, 32); *-süz* (-siz, süz, -süz): *tonsüz* (donsuz, geyimsiz, təchizatçız) (KTş, 26); *subsüz* (susuz); *biliqsüz* (biliksiz, məlumatsız) (KTş, 5); *-la* (-lə): *sülə* (qoşunla irəlilə) (Bkş, 24); *yakala* (yaxala) (Mç, 20); *aqla* (anla) (T, 34) və s.

Dissertasiya işinin “**Nəticə**” hissəsində əldə olunan elmi qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Göytürklərin tarixi şəcərəsi Göytürk dövlət quruculuğundan daha əvvəlki dövrlərə aiddir. Burada tarixi şəcərə Göytürklərin bir etnik vahid kimi formalaşması məsələsi ilə yox, onların özlərindən əvvəlki dövlətçilik qurumunda işlədilən dil mənsubiyyəti mənasında nəzərdə tutulur. Konkret dil problemləri ilə bağlı olan tarixi şəcərəni nəzərdə tutduqda Göytürk dilinin mənbəyinin eradan əvvəl 209-cu və eramın 470-ci ilinə kimi hakimiyyətdə olan Hun dili ilə bağlı olduğu fikri istisna edilmir. Hunların dili ilə əlaqədar olan son tədqiqatlarda da onların türkdilli olduqları konkret mənbələrlə sübuta yetirilir.

2. Göytürk dövlətçiliyi Hun imperiyasının siyasi varisi olmasa da, hunların türkdilli olması onların tarix etibarilə eyni şəcərəyə aid olduğunu təsdiq edən faktdır. Məhz Göytürk dilin fonetik sabitliyi, leksik-semantik zənginliyi, morfoloji mükəmməlliyi, sintaktik

¹⁶ Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika / S.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. –s.156.

¹⁷ Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili / M.Hüseynzadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1963. – s. 275; 93.

canlılığı onu deməyə əsas verir ki, bu dilin təşəkkülü və cilalanması onun uzun zamanlar müstəqil, sərbəst, intensiv bir informasiya vasitəsi kimi işlənməsi sayəsində mümkün ola bilərdi.

3. Hun dili barədə müfəssəl məlumat mənbələri məhdudd olduğundan, hətta bəzi tarixçi və etnoqraflar onların etnik tərkibi barədə inandırıcı olmayan versiyalar irəli sürür, hunlar ya monqollarla və ya aidiyyəti olmayan başqa etnoslarla qarışdırılır. Tarixin nümayiş etdirdiyi həqiqət budur ki, türkmənşəli Hun imperiyası başa çatdıqdan sonra yenə də türkmənşəli Göytürk dövlətçiliyi baş qaldırdı.

4. Göytürk dövlətçiliyi tarixin bir məqamında güclü bir hakimiyyət formalaşdırdı. Bu hakimiyyət o zaman əzəmətli idi ki, onda bütövlük var idi, hakimiyyət mərkəzləşmiş qaydada idarə olunurdu. Lakin hakimiyyət uğrunda mübarizələr dövlətçiliyin bünövrəsini sarsıdırdı. Bu səbəbdən də Göytürk dövləti 744-cü ildə artıq süquta uğradı. Özündən sonra isə onun dil mədəniyyəti daşlar üzərindəki salnamələrdə yadigar qaldı.

5. İki yüz ilə yaxın bir müddətdə mövcud olmuş Göytürk imperiyası dövründə onların çox zəngin ənənələri formalaşmışdır. Birinci növbədə onu demək lazımdır ki, Göytürk dilinin özünəməxsus olan yazı ənənələri formalaşmışdır. Bu yazı sistemi o qədər mükəmməldir ki, dilin bütün fonetik vahidlərini başdan-başa əhatə edir və müasir dövrün fonetik əlifba tələblərinə tamamilə uyğun gəlir. Göytürklər dövründən zəmanəmizə kimi, eyni zamanda, qədim türk bədii təfəkkürünün məhsulu olan bir çox ədəbi parçalar, dastanlar və poeziya nümunələri qalmaqdadır.

6. Göytürklərin əsas yazılı abidələri orijinal şəkildə qorunub saxlanan daşlar üzərinə həkk olunmuş salnamələrdən ibarətdir. Həmin yazılar bir çox tədqiqat əsərlərində epitafi, qəbirüstü yazı kimi xarakterizə edilsə də, bu, əslində, yanlış bir təsəvvürdür. Çünki həmin yazılarda geniş təsvirlər, hadisələr, tarixi məlumatlar, böyük şəxsiyyətlərlə bağlı epizodlar vardır. Göytürk dilinin struktur tərkibinə dair çoxsahəli tədqiqatlar aparılmışdır. Onların digər linqvopoetik və diskurs təbiəti barədə tədqiqatların aparılmasına dair abidələrin özündə istənilən qədər materiallar vardır.

7. Göytürk dilinin zəngin yazılı abidələri də bir çox tədqiqat əsərlərində yanlış olaraq Orxon-Yenisey abidələri kimi təqdim edilmişdir. Əslində, bu abidələri Orxon-Yenisey abidələri adlandırmaq böyük bir epopeya səviyyəsindəki salnamələri prinsipcə sadələşdirmək və onu, bir növ, böyük bir imperiyanın mənəvi yadigarı kimi nəzərə almamaq cəhdi hesab etmək olar. Göytürk dilinin tədqiqi məsələləri dərinləşdikcə belə bir təəssürat formalaşır ki, bu dilə məxsus abidələr yalnız Orxon-Yenisey hövzəsində aşkar edilmiş mənbələrlə məhdudlaşmır.

8. Göytürk dili ilə müasir Azərbaycan dilini, təxminən, 1500 illik bir zaman məsafəsi ayırmış olsa da, onun ənənələri müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində davam etmişdir. Bu ənənə o qədər güclü olmuşdur ki, Göytürk dilində öz intensivliyi ilə səciyyəələnən bir çox leksik vahidlər, xüsusilə oğuz dillərində və müasir Azərbaycan dilində özünün struktur və semantik sabitliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, Göytürk dil mühitində Oğuz dilləri və o cümlədən Azərbaycan dili mühüm rola malik olmuşdur.

9. Leksik potensialın müəyyən qismi struktur cəhətdən qismən fərqli və semantik mühitə görə uyğun mənaya malik olan sözlərdən ibarətdir. Azərbaycan dilində Göytürk dil nümunələrindən struktura görə fərqlənmənin başlıca səbəbi ondan ibarətdir ki, ötən zamanlar ərzində tələffüz asanlaşması prinsipinin tələblərinə görə Azərbaycan dili nümunələri Göytürk nümunələrindən müəyyən struktur dəyişmələr baş vermişdir. Lakin sözlərin semantik mühiti dəyişməz qalmışdır.

10. Göytürk dili artıq əsrlərdən bəri fəaliyyətdə olmadığından özündə qədimlik xüsusiyyətlərini daha çox mühafizə edir. Qədim sözlərin bir qismi Azərbaycan dilində zaman-zaman öz işləkliyini itirdiyindən arxaikləşmişdir. Ancaq həmin sözlərin izləri Azərbaycan dilində qaldığından onları bərpa etmək ciddi bir çətinlik yaratmır. Sözlərin işləklidən geri qalaraq arxaikləşməsi müəyyən səbəblərlə bağlıdır. Bunların ən başlıcası odur ki, ya dildə daha işlək yeni bir sinonim formalaşmış olur, ya da milli sözlər əcnəbi sözlərin intensivliyi qarşısında özünün semantik müstəqilliyindən uzaqlaşır.

11. Göytürk dilində morfoloji vasitələrlə formalaşmış sözlərin də çox zəngin ənənələri mövcud olmuşdur. Bunun başlıca səbəbi ondan ibarətdir ki, Göytürk dövlətçiliyi öz zamanında böyük nüfuzla malik olmuş, bu dilə əcnəbi sözlər daxil olmamış və informasiyalar daxili qaynaqlar əsasında baş vermişdir. Ona görə də dilin sözyaratma prosesi daxili mənbələrdən qidalanmışdır.

12. Göytürk dilində sözyaratma prosesinin zənginliyi sözlərin semantik mühitinin özünün də genişlənməsinə səbəb olur. Azərbaycan dilinin sözyaratma prosesində oxşar variant olmasa da, sözün məna mühitinin müəyyən izləri Azərbaycan dilində qalan müvafiq anlayışlar üzrə paralellik yaradır.

13. Göytürk dilində işlənən sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi də həm funksionallıq və həm də struktur baxımdan müasir Azərbaycan dilindəkindən fərqlənir. Buradan görünür ki, Göytürk dili ilə Azərbaycan dili arasında xeyli zaman məsafəsi olsa da, sözyaratma ənənələri öz varisliyini saxlayır və davam etdirir.

14. Göytürk dilinin morfoloji sözyaratma vasitələrinin müəyyən qismi funksionallığa və struktura görə müasir Azərbaycan dilindəkindən fərqlənməyə də, həmin qayda üzrə formalaşmış sözlərin müqabilində Azərbaycan dilində həm daxili mənbələr və həm də alınmalar hesabına müvafiq sinonim cərgələr də meydana gəlmişdir. Bu da paralellərin potensialının inkişafının və zənginləşməsinin bariz göstəricisinə çevrilir.

15. Göytürk dilinin leksik potensialı ilə Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin müqayisəsi nəticə etibarilə onu deməyə əsas verir ki, müasir dildəki leksik potensial qədim türk layının ənənəvi varisidir. Göytürk dili hazırda informasiya funksiyası daşımasa da, müasir dildə bir çox köhnəlmiş leksik vahidlərin və sözyaratma vasitələrinin rekonstruksiyasında qədim layın çox böyük rolu və əhəmiyyəti vardır.

Dissertasiyanın ümumi məzmunu ilə əlaqədar aşağıdakı məqalə və tezislər çap olunmuşdur:

1. Partially distinguishable in structure, but compatible in semantics, lexical parallels in the Azerbaijani and Goyturk languages // – Vienna: The European Journal of Humanities and Social Sciences, – 2019. № 6, – p. 154-156.

2. On the origin of the Goyturk language // The Sixth Internatioanl Youth Conference “Perspectives of Science and education”, – New-York: – 10 November, – 2019. – s.103-104.

3. Azərbaycan və Göytürk dillərində sturkturca qismən fərqli, semantik cəhətdən uyğun olan leksik paralellər // – Naxçıvan: “Naxçıvan” Universiteti. Elmi əsərlər, – 2020. № 1 (16), – s. 126-130.

4. Göytürk dilində müvafiq derivativ vasitələrlə formalaşmış xüsusi mənalı sözlərdə Azərbaycan dili qarşılıqları ilə paralellik // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2020. № 2, – s.111-117.

5. Azərbaycan və Göytürk dillərində struktur və semantik cəhətdən uyğun paralellər // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2020. № 1, – s.354-359.

6. Göytürk dilinin derivativ vasitələri əsasında formalaşmış leksik vahidlərdə paralellik // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2020. №9, – s.246-251.

7. Göytürk dilində Azərbaycan dilinin arxaik paralelləri // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti. Elmi Əsərlər, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2021. № 1, – s.119-124.

8. Göytürk abidələrinin qrafikası haqqında // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2021. № 1, – s.226-232.

9. Göytürklərin həyat və məişəti, dini inamı və etnik mədəniyyəti // – Sumqayıt: Beynəlxalq Konfransın materialları, – 2021. № 6, – s.38-41

10. Göytürk cəmiyyətinin etnomədəni həyatı // VI Respublika Elmi Qaynaqlar Konfransının Materialları, –Bakı: – 4 fevral, – 2022, – s. 69-72.

11. Слова, образованные с помощью аффиксов, созвучных с современным языком, и параллели в них. // «Интеграция современной лингвистики с наукой, образованием и практикой в процессе глобализации: новые подходы, возможности и проблемы», – Узбекистан: – 2025, – 4 dekabr, – s.391-393.

A handwritten signature in blue ink, consisting of stylized Cyrillic letters, likely belonging to the author or a reviewer.

Dissertasiyanın müdafiəsi 22 Sentyabr 2026-cı il tarixində saat 13:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 7 İyul 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.06.2026

Kağız formatı: 60x84 ¹/₁₆

Həcm: 37 016 işarə

Tiraj: 100